

ОСОБЛИВОСТІ МОВНОГО ВТІЛЕННЯ КОНЦЕПТУ УКРАЇНА В ТЕКСТАХ СПОГАДІВ УКРАЇНСЬКИХ ШІСТДЕСЯТНИКІВ

У роботі проаналізовано базові теоретичні праці, присвячені проблемі мовної об'єктивації концепту, виділено основні підходи до тлумачення концепту та його мовної реалізації. Проаналізовано ключові засоби об'єктивації концепту в мемуаристиці українських шістдесятників: хоронім Україна, лексеми-асоціативи, прецедентні імена, мовні та мовленнєві перифрази, зауважено їх узуальну та індивідуально-авторську природу. Наголошено роль стереотипізованих перифраз, що є усталеними в мовній картині світу шістдесятників уявленнями про Україну, втілюють у мові типові ознаки українського суспільства. Проаналізовано образні та оцінно марковані засоби втілення концепту, з'ясовано, що оцінна та емоційна його складові значною мірою залежать від позиції мовця (свій-чужий) та темпоральної організації спогадів. Наголошено зв'язок концепту УКРАЇНА з асоціативними морально-етичними концептами СВОБОДА, НЕЗАЛЕЖНІСТЬ, ДЕМОКРАТІЯ.

Ключові слова: концепт; мовна картина світу; мова мемуаристики; дискурс; прецедентність; стереотип.

Домінантою мовної картини світу шістдесятників, як цілого покоління, так і окремих його представників, можна вважати концепт УКРАЇНА, що належить до «націєтворчих концептів» і вербалізує «важливі концептуальні орієнтири розвитку держави та становлення особистості» [4, с. 16].

Спроби описати особливості мовного втілення концепту робили: В. Калашник, Е. Боева, О. Присяжнюк, В. Краснікова (на матеріалі поетичних творів), Л. Василик, І. Брага, А. Колоколова (на матеріалі публіцистичних текстів), Т. Космеда, І. Сірко (у щоденниковому дискурсі) та інші. Пильна увага до концепту мотивована його національно-ідентифікаційною значущістю, світоглядною цінністю. Мовознавці, по-різному трактуючи поняття: «поетичний образ» (В. Калашник), «образно-художній концепт» (В. Краснікова), «концептуальний комплекс» (Т. Космеда) чи «мега-концепт» (А. Варинська), є одностайними у твердженні, що концепт УКРАЇНА – базова ціннісна одиниця української лінгвокультури, яка відіграє важливу роль у формуванні концептуальної та мовної картин світу.

На думку Л. Василик, концепт УКРАЇНА належить до базових семіотичних знаків, є ядром національного хронотопу [3, с. 52]. Авторка, досліджуючи втілення концепту в публіцистичних текстах ХХ–ХХІ століть, вивчає тексти українського самвидаву та виділяє універсальні для дисидентського дискурсу категорії втілення концепту: Україна як мета, перспектива, орієнтир, шанс, історичний вибір [4, с. 19].

І. Брага зауважує відмінності вербалізації концепту в публіцистиці тоталітарного і посттоталітарного суспільства. На думку дослідниці, на формування образу держави впливає онтологічне та оцінне наповнення

аксіологічних моделей *своє – чуже і нове – старе*: в текстах доперебудовного періоду компонент *своє* утворюють концепти СРСР, УРСР, які завжди мають позитивну оцінку, а все, що належить до *чужого* (Захід, США) – має негативну маркованість [1, с. 15]. Відповідно, ці моделі трансформуються в текстах періоду перебудови та пострадянської доби.

А. Колоколова виділяє особливості об'єктивації концепту в публіцистичних текстах радянської доби, де концепт УКРАЇНА вербалізовано в зіставленні МИНУЛОГО (до Жовтневої революції) та СУЧАСНОГО (радянський період) на користь Радянської України [8, с. 165]. У текстах початку 1990-х років, які «стверджують розрив із радянським минулим», переважають позитивнооцінні номени, у яких найчастіше актуалізуються концепти НЕЗАЛЕЖНІСТЬ, БАГАТСТВО, ЄВРОПА. Концепт УКРАЇНА стає центральним концептом української посттоталітарної картини світу [8, с. 170]. Для 2000-х років, на думку дослідниці, характерною є актуалізація фрейму «Україна – держава, що не визначилася» [8, с. 174], репрезентація концепту за допомогою негативнооцінних номенів [8, с. 161].

Залежність мовного втілення концепту УКРАЇНА від політичних особливостей дискурсу видається очевидною, оскільки концепт, безперечно, є ідеологічно мотивованим. Л. Василик переконана, що концепт УКРАЇНА може актуалізуватися і як ідеологема, якщо він співвідноситься з поняттями автономії, і як культура, у випадку його наповнення аспектами ментальності, культурними стереотипами [2, с. 100]. Погоджуємося з твердженням Т. Космеди, на думку якої, мовне втілення концепту безпосередньо залежить від типу дискурсу та мовної особистості [9, с. 287].

Дослідниця переконана, що саме «інтелект окремої особистості формує ідеї, поняття, концепти, що утворюють семантичне поле як фрагмент картини світу» [9, с. 287]. Також зауважимо залежність вербалізації концепту від проблемно-тематичних особливостей тексту.

З огляду на проаналізовані праці можемо говорити про важливість та перспективність вивчення концепту УКРАЇНА в мемуарних текстах українських шістдесятників. Наукова новизна нашої роботи визначається тим, що ця стаття є першою спробою опису мовної репрезентації концепту УКРАЇНА на матеріалі спогадів українських шістдесятників. Мета роботи полягає у визначенні найпоказовіших для дисидентського дискурсу засобів вербалізації концепту, особливостей їхнього семантичного наповнення в мовній картині світу шістдесятників.

У мемуарних текстах українських шістдесятників виділяємо ряд лексичних та фразеологічних одиниць, які об'єктивують концепт УКРАЇНА. Базовою номінативною одиницею є хоронім *Україна: Цій дикості могла протистояти національно свідомо інтелігенція, що спромоглася в Україні на «етичну революцію»* [6, с. 36]; *...в Україні мало постати щось значне* [8, с. 23]. У наведених контекстах власна назва виконує пряму номінативну функцію, ідентифікуючи Україну як «країну, державу в Східній Європі, основне населення якої становлять українці» [5, с. 610], що в минулому була однією з радянських республік.

Функційне та оцінне навантаження оніма може змінюватися залежно від контекстуальної сполучуваності власної назви. Для дисидентського дискурсу характерною є вербалізація різного типу оцінок за рахунок поєднання власної назви з оцінно маркованими одиницями. Варто відзначити, що оцінки можуть як мати універсальний характер, так і бути індивідуально-авторськими. Прямі позитивні оцінки в текстах спогадів втілено за допомогою оцінних лексем, серед яких важливе місце належить епітетам: *...у такій Україні – правдивій, теплій, нормальній – хочеться перейти на українську мову тим, хто її знає, і вивчити її тим, хто не знає* [7, с. 104]. Типовою для мемуарного дискурсу є гіперболізація позитивних оцінок, пов'язаних зі ставленням представників шістдесятництва до України: *Я зустрічаюся з десятками нових для мене людей (уперше я познайомився з родиною Горинів), для яких Україна – смисл їхнього життя* [3, с. 135]. Авторські рефлексії об'єктивують образ України як 'батьківщини', 'рідної землі': *Оце сиджу, читаю Тарасів вступ до «Гайдамаків» і думаю: «Рідна моя, рідна Україна! Забита, загіджена, всі цураються тебе. А яка ж ти чудова і зваблива, моя Роксолано...»* [3, с. 69]. Відзначимо, що наведений приклад вербалізує два типи оцінок щодо концепту: позитивні, які експліковані якісними прикметниками (*чудова, зваблива*), а отже, сприймаються як сталі, узвичаєні характеристики країни, та негативні, втілені за допомогою діеприкетників та дієслова. Акцентуючи процесуальні ознаки, письменник наголошує, що такі негативні конотації є не усталеними, а набутими – це наслідок чієїсь дії (цю думку підтверджують пасивні дієприкметники, які називають оз-

наку предмета, зумовлену дією іншого предмета: *забита, загіджена*).

Якщо позитивні оцінки однозначно належать дискурсу українських шістдесятників і вербалізовані його представниками, то щодо негативних конотацій маємо говорити про два типи оцінок, які залежать від поділу мовців на *«свій-чужий»*. У дискурсі *«свого»*, до якого належать шістдесятники, негативні оцінки найчастіше вербалізовані стосовно економічної, культурної та політичної ситуації в Україні: *Мені судилося [] знати розчарувань від нашої незрілості, нездалості нових еліт і постійного відчуття нереалізованості «вічно ембріонної України» (вислів Стуса)* [7, с. 101]. За рахунок сполучуваності лексеми *ембріон*, що є нейтральною і вживається у значенні 'зачаток, початкова стадія, форма чого-небудь' [11, с. 476], з прислівником *вічно* актуалізуються негативні оцінки стосовно суспільно-політичної ситуації в країні, Україна постає як 'несформована, нерозвинена держава, що перебуває в такому стані протягом значного періоду'. Ту саму авторську перифразу переосмислено в контексті, що відсилає до подій Помаранчевої революції: *...на очах руйнується уявлення про «вічно ембріонну Україну, яка демонструє потужні й прекрасні пориви, вічний синдром Фенікса – самовідродження (і тому незнищенна у своїй суті!)* [7, с. 104]. Негативна конотованість словосполучення *вічно ембріонна* нівелюється в зіставленні з культурно маркованою одиницею *Фенікс*, що символізує вічне оновлення та безсмертя [6, с. 191]. М. Коцюбинська розвінчує уявлення про Україну як 'недосформовану державу', актуалізуючи семи 'здатність до самовідродження, розвитку'.

Негативні авторські оцінки вербалізовано і стосовно стану й статусу української мови в Україні: *парламентська фракція «ПАРТИЯ ПОВСЕМЕСТНЫХ» подала заяву про оголошення України зоною, вільною від української мови* [2, с. 563]. Л. Василик слушно зауважує, що в таких випадках концепт вербалізує «несповненість національного простору на бажаному рівні, втілює слабку присутність позитивного іміджу» [4, с. 23]. В основу непрямих авторських оцінок можуть бути покладені військові (мілітарні) метафори, що репрезентують тогочасні реалії судочинно-правової системи: *Україна стала свого роду полігоном КГБ, де випробовувалися найбрутальніші методи* [9, с. 135]. Розуміння України як *полігону* – «ділянки, місцевості для проведення випробування різних видів озброєння» [13, с. 73] – акцентує негативні семи, пов'язані з поняттями *зброя, страждання* тощо. Інтенсифікація оцінки досягається апеляцією до позамовних знань читача.

Негативні оцінки, що є елементами дискурсу *«чужого»* і лише відтворюються в мемуарних текстах, ґрунтуються на розумінні України як 'неповноправної та неповноцінної держави, що є частиною Росії'. Проаналізуємо цитату А. Синявського, який, хоч і є політв'язнем та дисидентом, експлікує усталені в тоталітарному дискурсі оцінки: *Для мене Україна – це південь Росії, «підбрюшия» Росії, її духовна «хлібниця», яка дала Росії Гоголя, Булгакова, Багрицького, Олешу і багатьох інших, без яких трудно уявити російську літературу* [1, с. 283]. У контексті

вербалізовано стереотипи про Україну як 'окраїну Росії', інтенсифікація негативних оцінок відбувається через послідовне нанизування цих стереотипних, усталених у дискурсі «чужого» уявлень про Україну. Цікаво, що одночасно з негативними оцінками в контексті експліковано і позитивну оцінку стосовно митців українського походження, які зробили внесок у розвиток російської літератури (*Україна – духовна «хлебніца»*). Зауважимо, що чуже мовлення Б. Горинь виділяє графічно, транслітерує російські слова українськими літерами. Експлікація оцінок може відбуватися і за допомогою заперечно-протиставних конструкцій: *Україна для них не батьківщина, а територія і населення для грабежу* [8, с. 126].

Роль засобів мовної об'єктивації концепту виконують власні назви-асоціативи. Просторова реалізація концепту представлена через топоніми: *Зреїштов, йшлося не тільки про Львів як культурний осередок Галичини, а й про відкриття та освоєння такого своєрідного, сповненого небувалої духовної енергетики материка української культури, як Карпати* [7, с. 43].

Найбільш частотним репрезентантом концепту в мемуарних текстах є топонім Львів, який трактується як 'осередок духовного та культурного життя України': *Дзюба поїхав із ними до Львова, і законодавець національного життя – Львів – після гучного успіху цієї трійці однозначно визнав: у Києві існує модерна українська література* [6, с. 82].

Об'єктивація концепту через власні назви може мати оказіональний характер, залежати від особистих емоцій мемуаристів: «...мені здається, що *справжня столиця України – то Стара Долина*» [7, с. 88]. Варто відзначити, що автори добирають просторові вербалізатори концепту за важливим критерієм: поширення української мови на цій території. Саме тому мінімальним є втілення концепту через топонім *Київ*, бо місто здебільшого було російськомовним, що й призвело до його негативної оцінки в текстах спогадів: *мертвий зрусифікований Київ* [6, с. 43].

Важливим засобом мовного втілення концепту є імена культурних діячів України, які асоціюються з духовним життям країни, її культурним відродженням. Роль і місце митців в українській культурі експліковано антропоморфною метафорою: *Політики формували тіло держави, митці – її душу. [...] Україна – це Шевченко, Леся, Плузник...* [4, с. 322]. Асоціація власного імені з Україною відбувається через поцінування творчого доробку автора. Максимальний рівень позитивних конотацій експліковано контекстом: *Іван Дзюба – це Україна в усесвіті, це Україна як невіддільна і нерозривна частина культурно-психологічної Європи...* [6, с. 145].

Вторинними засобами об'єктивації концепту є лексеми *Батьківщина, держава* тощо: *...таких не можна допускати до охорони нової держави, проти якої вони боролися* [8, с. 85]. Батьківщиною для українських шістдесятників є саме географічні межі України; усе, що поза ними, сприймається як чужа земля, чужий простір: *Цього разу майже всі провідні діячі шістдесятництва дістали максимальний реченець й етаповані за межі Батьківщини – в Мордовію та Пермську область Росії, потім до Сибіру* [8, с. 125].

Важливими експресивно маркованими вторинними засобами втілення концепту УКРАЇНА є перифразичні звороти, серед яких виділяємо усталені перифрази інтертекстуального походження та мовленнєві звороти, що мають індивідуально-авторську природу. Серед перифраз виділяємо метафоризовані словосполучення: *Визначитися, самовизначитися тут і тепер, у нашій дійсності, у цій, хай, за словами поета, і «повністю несмачній державі»* [7, с. 273]. Перифраза інтертекстуального походження виконує оцінно-номінативну функцію, акцентуючи емоційні авторські оцінки. Лексема *несмачний*, що в прямому значенні є засобом вербалізації сенсорно-смакових (гедоністичних) оцінок, метафоризується, експлікуючи семи 'неприємна', 'неприваблива'. Якщо звернутися до першоджерела цитати – щоденника К. Москальця «Келія чайної троянди», можемо розширити значення за рахунок сем 'провінційна, несформована держава'.

Часто образно-переносні найменування набувають ознак стереотипів – певних «фрагментів дійсності, фіксованих ментальних «картин», що є результатом відображення у свідомості особи «типового» фрагмента реального світу» [10, с. 231]. Стереотипізовані перифрази втілюють у мові типові ознаки українського суспільства. Варто відзначити, що для дисидентського дискурсу більш послідовним є використання негативнооцінних одиниць: *Після ходіння київськими вулицями знайшлося найкоротше означення сучасної України: «Страна курящих девушек». Варіант: «Страна курящих и слегка матерящихся девушек». Або це, вже не коротке: «Страна, законы которой с издежкой переступают не только политики соседней державы, но и заурядные эстрадные светила»* [2, с. 561]. Негативні конотації стосуються низького рівня культури українського народу, політичних проблем. Показовим є те, що перифрази подані російською мовою, і це ставить на перший план проблему впливу Росії на суспільно-культурне життя України.

У проаналізованих мемуарних текстах, які мають ретроспективний та сучасний складники, можемо простежити часову стратифікацію концепту УКРАЇНА, що корелює з історичним розвитком та подіями. Щодо різних часових періодів концепт вербалізовано за допомогою відповідних історичних назв: *Київська Русь, УНР* тощо. Ці контекстуальні імена концепту мають різне оцінне навантаження, мотивоване ставленням мемуаристів до тієї чи іншої історичної доби. Так, дорадянський період умовно можемо поділити на два етапи: Україна до Переяславської ради і після. Відповідно, позитивнооцінними в мемуарних текстах є власні назви, що відсилають до першого етапу, зокрема часів Київської Русі: *Київ – це наш початок, наші джерела й наші витoki, як для Італії древній Рим. Ось чому, коли українець говорить про Київську Русь, то розуміє, що це початковий, ембріональний період України...* [1, с. 282]. Авторські рефлексії та порівняння *Києва з Римом*, акцентують відповідні конотації. Позитивно маркується в контекстах і країна козацької доби, її представники осмислюються як національні герої: *Саме такі дикуни-україножери прагнули заковтувати Козацьку державу XVII–XVIII*

століть, а коли її провідники пручалися, з них «різали шмаття м'яса» і «палили на повільному вогні» [6, с. 252–253]. У контексті мають місце і негативні авторські оцінки стосовно «чужих», які експліковано okazіональною прикладкою та апеляцією до історичних реалій. Мовна об'єктивація концепту в текстах, що зображують період після Переяславської угоди, зазвичай характеризується негативнооцінною номінацією. Історична назва *Малоросія* сприймається як елемент мови «чужого», який автори лише транслюють, відповідним чином оцінюючи. Усталеність негативної оцінки власної назви фіксує Т. Космеда, наголошуючи, що «топонім Малоросія мав негативну конотацію в середовищі українців, виступаючи практично оцінним негативним антонімом до топоніма Україна» [9, с. 275]: *В час, коли на Україну російські шовіністичні кола дивилися як на Малоросію («южные окраины Великой России») [...] , знайшовся чоловік, який оголосив живучість здорового українського духу і прорік: «Церква-домовина розвалиться, а з-під неї встане Україна»* [1, с. 265]. Негативні конотації підсилено сталим перифрастичним зворотом «южные окраины Великой России», що є елементом мови «чужого» та маркує Україну як «частину, окраїну Російської імперії».

Офіційна назва України радянського періоду – УРСР – у текстах спогадів зустрічається рідко, має нейтральну маркованість та виконує пряму номінативну функцію: *...прапор Української РСР, що затверджений по війні за його [Л. Кагановича] правління, був «лазурово-червоний»...* [9, с. 7].

Серед номенів періоду незалежності фіксуємо як позитивнооцінні, так і негативно марковані одиниці. Зокрема, позитивні оцінки найчастіше вербалізовано прикметниками, які маркують Україну як окрему самостійну державу: *1991 року Україна постала як незалежна держава з усіма ознаками суверенітету...* [9, с. 209].

Більш поширеними є негативнооцінні одиниці, що експлікують розчарування авторів у новій Україні, суспільно-політичному житті держави: *Чи міг знати, що через сорок років саме він очолить у НЕ-совєтській, але й НЕ-вільній Україні міністерство НЕ-правди?* [6, с. 134]. За допомогою заперечної частки *НЕ* мемуаристи маркують Україну як окрему державу (*НЕ-совєтска*), яка, проте, залишається вірною радянським традиціям (*НЕ-вільна*). Варто відзначити, що розуміння України як «держави, яка формально є незалежною, але зберігає зв'язок з традиціями СРСР» є типовим для мемуарного дискурсу.

Негативні оцінки можуть вербалізуватися через присвійні прикметники, що походять від власного імені президента України: *В кучмізованій Україні*

почувала себе подекуди тяжче, ніж за того застою. Тоді було ясно: ось ми, а ось «вони», й Україна залишалася мрією. А тут мовби все «наше», і гімн і прапор на місці, а водночас відчуваєш, що, як сказав поет, «святе – не те, не те»... [7, с. 101]. Інтенсифікація оцінки досягається імпліцитними засобами – апеляцією до позамовних знань читача про період застою – та авторськими коментарями, використаними атрибутивною цитатою.

Отже, проаналізувавши особливості втілення концепту протягом кількох історичних етапів, відзначимо, що позитивні авторські оцінки найчастіше вербалізовано щодо тих імен концепту, які репрезентують Україну як самостійну, незалежну державу. На основі розглянутих контекстів можемо простежити залежність оцінок від кореляції концептів УКРАЇНА і СВОБОДА (НЕСВОБОДА). Перша пара концептів завжди має позитивну оцінку, підсилену асоціативними концептами НЕЗАЛЕЖНІСТЬ, ДЕМОКРАТІЯ: *Незалежна Україна, судячи з її історичного досвіду, уявлялася правозахисникам тільки демократичною. Бо завжди, коли українці добивалися хоч відносної незалежності, вони, відповідно до свого волелюбного характеру, витворювали демократичні державні інститути чи проекти, де переважала особиста і соціальна свобода* [9, с. 126]. Відповідно, пара УКРАЇНА-НЕСВОБОДА набуває негативних оцінок: *...світ довідувався, що в поневоленій Україні пишуть вірші Симоненко, Калинець, Стус, Голобородько, Воробійов, працюють критики Дзюба й Сверстюк...* [6, с. 111].

На основі проаналізованого матеріалу можемо зробити висновки, що концепт УКРАЇНА є ключовою одиницею мемуарного дискурсу українських шістдесятників, важливою світоглядною категорією представників цього покоління, які прагнули незалежності держави. Серед засобів мовного втілення концепту виділяємо: хоронім Україна, власні назви-асоціативи, прецедентні імена, узуальні та мовленнєві перифрастичні звороти. Останні мають найвищий ступінь експресивності, оскільки зазвичай є прагматично навантаженими одиницями, експлікують емоційні авторські оцінки. Простеживши особливості вербалізації концепту, зауважимо, що оцінний та емоційний його складники значною мірою залежать від позиції мовця (*свій-чужий*) і темпоральної організації спогадів, оскільки Україна репрезентована в кількох історичних проміжках. Відповідно, оцінки часто мотивовані цими критеріями. Зауважимо, що концепт УКРАЇНА тісно пов'язаний з концептом СВОБОДА, який належить до базових морально-етичних категорій, та асоціативними концептами ДЕМОКРАТІЯ, НЕЗАЛЕЖНІСТЬ.

ЛІТЕРАТУРА

1. Брага І. І. Мовна репрезентація образу держави у пресі України (кінець 1970-х – початок 2000-х років) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01. «Українська мова» / І. І. Брага. – К., 2002. – 20 с.
2. Василик Л. Є. Концепти Україна та свобода в реалізації ідеї українського державотворення: історико-онтологічний аспект / Л. Є. Василик // Національна періодика початку ХХ століття: розвиток і реалізація української ідеї державотворення. Матеріали Міжнародної наук. конференції, присвяченої 100-літтю газети «Рада». – Київ, 2006. – С. 100–101.
3. Василик Л. Є. Концептуально-філософські параметри України як дому у публіцистиці літературних видань другої половини ХХ – початку ХХІ ст. / Л. Є. Василик // Наукові виклади. – 2008. – № 1. – С. 51–54.

4. Василик Л. С. Сучасна світоглядна публіцистика літературно-художніх видань в контексті української журналістики: концептосфера національної ідентичності: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра наук із соц. комунікацій : спец. 27.00.04. «Теорія та історія журналістики» / Л. С. Василик. – К., 2010. – 39 с.
5. Жайворонок В. Знаки української етнокультури: словник-довідник / Віталій Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.
6. Коваль А. П. Крилаті вислови в українській літературній мові. Афоризми. Літературні цитати. Образні вислови / А. П. Коваль, В. В. Коптілов. – К. : Вища школа, 1975. – 334 с.
7. Колоколова А. Номінація країн як засіб концептуалізації знань про світ в українській публіцистиці XX – початку XXI ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01. «Українська мова» / А. Колоколова. – Харків, 2011. – 16 с.
8. Колоколова А. Номінація країн як засіб концептуалізації знань про світ в українській публіцистиці XX – початку XXI ст. : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Анастасія Колоколова. – Харків, 2011. – 226 с.
9. Космеда Т. А. Ego і Alter Ego Тараса Шевченка в комунікативному просторі щоденникового дискурсу : [монографія] / Т. А. Космеда. – Дрогобич : Коло, 2012. – 372 с.
10. Красных В. В. «Свой» среди «чужих» : миф или реальность? / В. В. Красных. – М. : ИТДГК «Гнозис», 2003. – 375 с.
11. Словник української мови : в 11 томах / [уклад. П. П. Доценко, Л. А. Юрчук] – Т. II. – К. : Наукова думка, 1971. – 552 с.
12. Словник української мови : в 11 томах / [уклад. А. В. Лагутіна, К. В. Ленець]. – Т. VI. – К. : Наукова думка, 1975. – 832 с.
13. Словник української мови : в 11 томах / [уклад. І. К. Білодід, А. А. Бурячок та ін.]. – Т. VII. – К. : Наукова думка, 1975. – 723 с.

ДЖЕРЕЛА

1. Горинь Б. Не тільки про себе : документальний роман-колаж : у 3 кн. / Богдан Горинь. – К. : Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ, 2008. – Кн. 2. – 548 с.
2. Дзюба І. Не окремо взяте життя / Іван Дзюба; післямова Микола Жулинський. – К. : Либідь, 2013. – 760 с.
3. Дрозд В. Музей живого письменника, або Моя довга дорога в ринок / Володимир Дрозд. – К. : Український письменник, 1994. – 203 с.
4. Жиленко І. Номо feriens : спогади / Ірина Жиленко. – К. : Смолоскип, 2011. – 816 с.
5. Кириченко С. Люди не зі страху. Українська сага : спогади / Світлана Кириченко; передне слово Юрія Бадзя. – К. : Смолоскип, 2013. – 920 с.
6. Корогодський Р. Брама світла : Шістдесятники / Роман Корогодський. – Львів : Вид-во Українського Католицького Університету, 2009. – 655 с.
7. Коцюбинська М. Книга споминів / Михайлина Коцюбинська. – Харків: Акта, 2006. – 286 с.
8. Овсієнко В. Світло людей : Мемуари та публіцистика : у 2 кн. / Василь Овсієнко. – [2-ге вид., доп.]. – Харків : Харківська правозахисна група ; К. : Права людини, 2007. – Кн. 1. – 352 с.
9. Овсієнко В. Світло людей : Мемуари та публіцистика : у 2 кн. / Василь Овсієнко. – [2-ге вид., доп.]. – Харків : Харківська правозахисна група ; К. : Права людини, 2007. – Кн. 2. – 352 с.

Задорожная А. С., Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина, г. Харьков, Украина

ОСОБЕННОСТИ ЯЗЫКОВОГО ВОПЛОЩЕНИЯ КОНЦЕПТА УКРАИНА В ТЕКСТАХ ВОСПОМИНАНИЙ УКРАИНСКИХ ШЕСТИДЕСЯТНИКОВ

В работе проанализированы базовые теоретические труды, посвященные проблеме языковой объективации концепта, выделены основные подходы к толкованию концепта и его языковой реализации. Выяснено, что концепт УКРАИНА это ключевая ценностная единица украинской лингвокультуры, которая играет важную роль в формировании концептуальной и языковой картин мира. Обозначены ключевые языковые единицы объективации концепта: хороним Украина, лексемы-ассоциативы, прецедентные имена, перифразы. Отмечено роль перифраз-стереотипов, устоявшихся в языковой картине мира шестидесятников представлений об Украине, которые воплощают в языке типичные характеристики украинского общества. Проанализированы образные и оценочные средства вербализации концепта, отмечено, что оценочная и эмоциональная его составляющие в значительной степени зависят от позиции говорящего (свой-чужой) и временной организации воспоминаний. Отмечено связь концепта УКРАИНА с ассоциативными концептами СВОБОДА, НЕЗАВИСИМОСТЬ.

Ключевые слова: концепт; языковая картина мира; язык мемуаров; дискурс; прецедентность; стереотип.

Zadorozhna A. S., Kharkiv National University named after V. N. Karazin, Kharkiv, Ukraine

FEATURES OF THE LINGUAL EMBODIMENT OF THE CONCEPT UKRAINE (UKRAINE) IN MEMOIRS OF UKRAINIAN SIXTIERS

The article investigates the features of verbalization of the concept UKRAINE on the material of Ukrainian Sixtiers' memoirs. In the paper the basic theoretical works devoted to the problem of linguistic objectivation of a concept are

analyzed, the main approaches to the interpretation of a concept and its lingual realization are highlighted. It is shown that the concept УКРАЇНА (UKRAINE) is the key evaluative unit of Ukrainian linguoculture and plays an important role in forming of the conceptual and language world image. It is noted that the problem of lingual embodiment of the concept in the dissident, including memoir, discourse is unseen by modern linguists. Considering the analyzed works the conclusion about the urgency and prospectiveness of studying the concept УКРАЇНА (UKRAINE) in the memoir texts is made, it is also emphasized that this paper is the first attempt to describe the lingual representation of the concept УКРАЇНА (UKRAINE) on the material of memories of Ukrainian Sixtiers. The purpose of the work to allocate the most notable for dissident discourse means of the concept verbalization, the characteristics of their semantic content in the world image of Sixtiers is pointed out. The key means of the concept objectivation are outlined: khoronym Ukraine, associative lexemes, precedent names, language and speech paraphrase, its usual or individual nature is noticed. The role of the stereotyped paraphrase which represent the established in the Sixtiers' language world image perceptions of Ukraine and embody by lingual means the typical characteristics of Ukrainian society is emphasized. Figurative and evaluative means of implementing the concept are analyzed, it is found that its emotional and evaluative components are largely dependent on the position of the speaker (friend or foe) and temporal organization of memories, where Ukraine is represented in several historical intervals: pre-revolutionary, totalitarian, post-totalitarian. The interrelation of the concept УКРАЇНА (UKRAINE) with the associative moral and ethical concepts of СВОБОДА (FREEDOM), НЕЗАЛЕЖИЦЬ (INDEPENDENCE) is emphasized.

Keywords: *concept; language world image; the language of memoirs; discourse; precedence; stereotype.*

ПАРАДОКСАЛЬНАЯ КОММУНИКАТИВНАЯ СИТУАЦИЯ И ЕЕ СТРУКТУРА (на примерах монологов М. М. Жванецкого)

В статье рассматривается структура парадоксальной коммуникативной ситуации в юмористическом дискурсе. Показаны парадоксальные ситуации, которые отражены в диалогах персонажей скетчей М. М. Жванецкого и которые демонстрируют противоречия, возникающие в результате нарушения стереотипных представлений собеседников о коммуникативном контексте. Коммуникативная ситуация воспринимается как парадоксальная, потому что она основана на нарушении прагматической пресуппозиции как отношения между говорящим и уместностью высказывания в контексте. Парадоксальные высказывания содержат семантические девиации, которые возникают из противоречия между конвенциональными значениями составляющих их номинативных единиц. Кроме того, такие высказывания являются прагматическими аномалиями, поскольку они формируются в результате конфликта между коммуникативными стратегиями говорящего и правилами речевого общения.

Ключевые слова: прагматический парадокс; прагматические аномалии; коммуникативная ситуация; коммуникативная неудача; модель коммуникации; прагмативистические категории.

Тайна парадокса издавна привлекала к себе крупнейших мыслителей – от Цицерона, Аристотеля, Квинтилиана до Ж. Ж. Руссо, Ф. Ларошфуко, Г. Гейне, А. Шопенгауэра, Б. Рассела и многих других. Многочисленные наблюдения показывают, что благодаря парадоксу человеческое мышление отрывается от стереотипа и включается в новую логику рассуждений. Неслучайно в своей работе «К изучению семантики парадокса» М. В. Ляпон подчеркивает, что «парадокс обладает двойной смысловой энергией: он одновременно и продукт мысли, и сильно действующее средство, способное инициировать мысль» [8, с. 91].

Цель данной работы заключается в выявлении и описании семантических и прагматических факторов, способствующих созданию парадоксальной коммуникативной ситуации в комическом дискурсе.

Многообразие существующих работ указывает на неподдельный интерес, проявляемый учеными разных областей к этому феномену. Социально-прагматические и психологические аспекты данного феномена находят свое отражение в трудах П. Вацлавика, Д. Бивина, Д. Джексона (2000). Работа Е. В. Левченко (1984) посвящена изучению процесса восприятия парадоксальных высказываний и сравнению их с обычными высказываниями.

Прагматикой и семантикой парадоксальных высказываний занимался Б. Т. Танеев (2001, 2004), лингвокогнитивный и прагматический аспекты данного феномена также анализировались Е. Ю. Жигадло (2006), когнитивную природу формирования фразеологического парадокса изучала В. Д. Тармаева (1997).

Рассматривая парадоксы на уровне предложения, следует отметить, что некоторые писатели активно используют их в своих произведениях, а для некоторых они становятся отличительной чертой соб-

ственной природы и всего творчества в целом. Такая популярность объясняется необычностью, нестандартностью и оригинальностью формулировки. В основе оригинальности – умение автора найти связь между предметами, которые традиционно считаются несовместимыми и, наоборот, увидеть и заострить различия между близкими или в каком-то отношении связанными явлениями. Парадокс провоцирует у читателя нарушение определенного стереотипа, выработанного на основе прошлого опыта и служащего для него своеобразной нормой.

Прагматическими парадоксами могут быть лишь противоречивые высказывания, содержащие прагматический контекст, выражающий некоторую ситуационную коллизию, а не чисто абстрактное формальное противоречие на уровне языка, как в случае с псевдопарадоксом Мура [4]. Нарушения, связанные с прагматической сферой общения (нарушения норм и принципов речевого поведения, интенциональной сферы высказывания и др.), по мнению Т. Б. Радбиля [12], относятся к прагматическим аномалиям.

Релевантным критерием для выделения прагматических аномалий является сформулированный Ю. Д. Апресяном «принцип внутренней последовательности говорящего на протяжении высказывания», заложенный в самой природе языка: «Он проявляется в следующем. Если говорящий возбудил у слушающего какие-то общие фоновые знания (пресуппозиции) или занял какие-то интеллектуальные позиции, отраженные в модальных рамках выбранных им языковых единиц, то ничто в его высказывании не должно их отменять. В противном случае правильного высказывания не получится. Таким образом, язык в доступной ему мере вынуждает говорящего быть последовательным» [1, с. 60].

Прагматические аномалии, описанные в известной работе Е. В. Падучевой «Высказывание и его соотношение с действительностью» [10], которые являются результатом нарушений непосредственно в сфере речевого поведения, в области принципов организации коммуникативного акта, можно назвать *коммуникативно-прагматическими*.

Парадоксальной является коммуникативная речевая ситуация, которая может существовать в (текстовой) реальности, но не имеет логического объяснения. Часто она вызывает смех. По мнению В. Проппа, почти каждая жизненная ситуация может вызвать смех, если присутствуют условия, которые способствуют трансформации «обычной» ситуации в «решительно комическую» [11, с. 58]. Комическая ситуация наступает тогда, когда с людьми внезапно «происходит нечто неприятное, чего они не ждали и что нарушает мирное течение их жизни». Такое человеческое состояние В. Пропп называет «некоторым неожиданным посрамлением человеческой воли» [11, с. 61]. Не всякое «посрамление воли» комично, а только «неудача в мелких, житейских человеческих делах, вызванная столь же мелкими обстоятельствами». М. Рюмина определяет комическую ситуацию как «разрушение иллюзий субъекта-наблюдателя по отношению к объекту» [13, с. 92]. Обязательным же признаком комической ситуации является аспект неожиданности, на который указывали еще Аристотель, Кант, Шопенгауэр и другие. Комизм усиливается, если внезапность такого «посрамления» происходит одновременно и для «объекта комического», и для читателя или зрителя.

В научной литературе понятие «коммуникативная ситуация» употребляется в значении, синонимичном коммуникативному акту (КА). И. П. Сусов описывает его компоненты следующим образом: «Я – сообщаю – тебе – в данном месте – в данное время – посредством данного высказывания – о данном предмете – в силу такого-то мотива или причины – с такой-то целью или намерением – при наличии таких-то предпосылок или условий – таким-то способом» [14]. Все компоненты КА являются взаимозависимыми, и изменение одного из них с необходимостью влечет изменение других.

Исследователи называют разные категории вербализованной коммуникативной ситуации (дискурса).

Л. П. Крысин, например, рассматривает восемь ситуативных переменных: говорящий и слушающий и их социальные роли, их отношения, тональность общения (официальная, нейтральная, дружеская), цель, средство общения (подсистема или стиль языка, паразыковые средства), способ общения (устный или письменный, контактный или дистантный), место общения [7, с. 130]. С. Гайда включает в жанровую модель коммуникации отправителя и получателя, тему, тип культурной деятельности и интенцию [3]. А. К. Михальская выделяет в структуре коммуникативной ситуации участников, отношения, цели (намерения), обстоятельства [9, с. 49–57].

В. И. Карасик считает релевантными следующие прагмалингвистические категории: участники-общения (статусно-ролевые и ситуативно-коммуникативные характеристики), условия общения (пресуппозиции, сфера, хронотоп, коммуникативная среда), органи-

зация общения (мотивы, цели, стратегии, контроль), способы общения (канал, режим, тональность, стиль, жанр) [6].

Наиболее полной нам представляется модель ситуации Д. Хаймса: 1) роли адресанта и адресата; 2) категория «предмет речи» (топик); 3) обстоятельства (setting), т. е. место, время и другие значимые параметры; 4) канал общения; 5) код, т. е. язык, диалект, стиль общения – *он описан нами во 2 главе*; 6) форма сообщения (message form) определяет речевой жанр – беседа, спор, сказка и пр.; 7) событие (event) – природа коммуникативного события, в одном из жанров которого реализуется данная ситуация, например, любовное письмо – жанр письма; 8) ключ (key) – оценка эффективности речевого события; 9) цель (purpose) – категория, отражающая намерения участников речевой ситуации – то, что, по их мнению, должно было бы стать результатом данного речевого события [17]. Именно эту модель мы используем при исследовании особенностей коммуникативно-прагматического парадокса в произведениях М. М. Жванецкого.

Парадоксальная коммуникативная ситуация является результатом противоречия между компонентами КА. Покажем пример противоречия между интенциями собеседников (параметр «цель»):

Тут я ей совсем тихо, ну, тихо совсем:

– Слышь, штопор есть?

– Это итальянская живопись 17-го века.

– Ты не поняла, – говорю, – я тебя не спрашиваю, где брала живопись, я спрашиваю, штопор есть? [5, с. 201].

В этой коммуникативной ситуации заложено противоречие между иллюкутивной силой речевого акта персонажа-алкоголика и незапланированным перлокутивным эффектом, отраженным в РА зрительницы музея: на косвенную просьбу дать штопор женщина косвенно возражает («В музее есть нельзя»), используя речевой акт (РА) констатива-утверждения. Алкоголик не понимает намерения своей визави и реагирует именно на констатив.

По мнению Ф. С. Бацевича «успешность или неуспешность коммуникации зависит от многих условий. Среди них для коммуникативной лингвистики наиболее важными являются те, которые связаны с коммуникативной и языковой компетенциями участников интеракции» [2, с. 213]. В случае недостижения адресантом коммуникативной цели, отсутствия взаимопонимания и согласия между участниками общения возникают коммуникативные неудачи (девиации).

Коммуникативной неудачей называется полное или частичное непонимание высказывания партнером коммуникации, т. е. неосуществление или неполное осуществление коммуникативного намерения говорящего. К коммуникативным неудачам относится и возникающий в процессе общения не предусмотренный говорящим нежелательный эмоциональный эффект: обида, раздражение, изумление. Например, при использовании директивов коммуникация может не состояться из-за того, что ошибочно выбранная стратегия поведения говорящего, а именно: игнорирование фактора учета социальных ролевых отношений, личностных качеств и убеждений собеседника; неоправданная